

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 51
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Harun Ak
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

Yayın Kurulu
Halil İnalçık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Ögün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay

Danışma Kurulu
Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezir Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com

www.dogubati.com

Kapak Tasarım Uygulama:
Aziz Tuna

Baskı:
Cantekin Matbaacılık
1. Baskı: 4000 adet
Aralık 2010
Sertifika No: 15036

Ön Kapak Resmi: "Fatih Sultan Mehmet", Anonim, 1470'ler, Minyatür, Topkapı Sarayı Müzesi.
Arka Kapak Resmi: "Fatih Sultan Mehmet'in Belgrad Kalesine Hücumu", *Hünernâme*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ HALİL İNALCIK Osmanlı Tarihinde Dönemler	9	ŞENER AKTÜRK Osmanlı Toplumunda Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?	133
TUNCER BAYKARA Osmanlıların Selçuklu ve İlhanlı Kültür Kökenleri Üzerine	30	YAHYA ARAZ XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kişiler ve Cemaatler Arası İlişkilerin "Dil, Söylem ve Sembol"leri	159
YÖNTEM METİN KUNT Osmanlı Tarihçiliğinin Çerçevesi: "Türk-İran Modeli"	37	BALKANLAR AYDIN BABUNA Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar	181
TARTIŞMA NECMETTİN ALKAN Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasi Darbelere Dönüşmesi	51	TANZİMAT YONCA KÖKSAL Tanzimat ve Tarih Yazımı	193
OSMANLI ÜRETİM TARZI SENCER DİVİTÇİOĞLU Asya Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı	71	ASKERİ YENİLİKLER BURAK ÇINAR Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yükselişi	217
İDARE HALDUN EROĞLU Osmanlı Şehzadeleri ve Devlet Yönetimi	81	KENZ HÜSEYİN GÜNDOĞDU Kâtip Çelebi'nin Toplum ve Siyaset Düşüncesi	239
DİN, TOPLUM VE KAMUSAL ALAN SONNUR ÖZCAN Osmanlı Atmeydanı "Kamusal" Bir Meydan mıydı?	105		

- Köprülü, M. Fuad, "Figânî" (c. 4), *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997.
- Lady Montagu, *Türkiye Mektupları*, Tercüman 1001 Temel Eser, Çeviri: Aysel Kurutluoğlu, İstanbul ?.
- Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Mardin, Şerif, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum'", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ* (c. I, IV), Hazırlayan: Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret İŞILTAN, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- Peçevi Tarihi* (c. I), Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Skinner, Quentin, "The State", *Contemporary Political Philosophy* (içinde), Editör: Robert E. Goodin ve Philip Pettit, Blackwell Publishers, Oxford 1997.
- Tanrınar, Ahmet Hamdi, "İstanbul", *Beş Şehir*, MEB Yayınları, İstanbul ?.
- Târih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, Hazırlayan: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.
- Weber, Max, "Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi", *Sosyoloji Yazıları* (içinde), Çeviren: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİNÎ ÇEŞİTLİLİK: FARKLI OLAN NEYDİ?

Şener Aktürk*

OSMANLI DEVLETİ'NDE 'HOŞGÖRÜ' VE ÇEŞİTLİLİK: ÇOK-DİNLİ BİR TOPLUM TECRÜBESİ

Bu yazıda amaç, Osmanlı Devleti'nde dinî çeşitliliğe ilişkin yapılan olumlu ve olumsuz yorumlara kısaca değindikten sonra, Osmanlı'daki dinî demografinin, başta İngiltere, Fransa, İspanya, Rusya ve Babür devleti olmak üzere çağdaşı olan diğer Avrupa ve Asya devletleriyle karşılaştırılması ve yine bu devletlerin geride bıraktıkları ulus-devletlerin dinî nüfus yapıları üzerinde ne ölçüde belirleyici olduklarının –yine karşılaştırmalı olarak—incelenmesidir.

Altı yüzyıllık Osmanlı devleti tecrübesi üzerine, bitişinin üzerinden neredeyse 90 yıl geçtiği halde, ulusal ve uluslararası kamuoyunda yapılan gerek olumlu gerek olumsuz değerlendirmelerin pekçoğu ideolojik ve siyasal kaygıların esiri olmaktan kurtulamamaktadır. Bu yaklaşımlara yol açan yapısal sebeplerin başında, Osmanlı sonrası ulus devletlerin, kendi meşruiyetlerini temellendirmek için, Osmanlı devleti ve kimliğiyle menfi veyahut müspet bir ilişki kurgulamaları zorunluluğu gelir. Kendisini en

* Dr. Şener Aktürk, Harvard Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü; ve Davis Rusya ve Avrasya Çalışmaları Merkezi.

azından kısmen Osmanlı'nın devamı olarak gören Türkiye dışındaki çoğu Osmanlı-sonrası ulus devlet için de bu ilişki şekli, en azından resmî ideoloji düzeyinde, menfî bir ilişki olmuştur.¹ Bunun da başlıca sebebi, yeni ve ulusal devletin, eski ve emperyal olandan kesin çizgilerle ayrılması ihtiyacı olmalıdır.

Yalnızca Hıristiyan çoğunluğa sahip Balkan ulus devletleri değil, Müslüman çoğunluğa sahip Arap devletleri² ve Arnavutluk³ da varlıklarını meşru kılabilme için Osmanlı tarihini ve mirasını kısmen veya tamamen reddetmek ve kötülemek yolunu seçmiştir. Bu ülkelerin resmî ideolojilerinde ve tarih eğitiminde, Osmanlı dönemi 'uzun karanlık bir gece' olarak nitelenmiş, geri kalmışlığın sebebi olarak Osmanlı yönetimi ve bazen de -Hıristiyan Araplar, Arnavutlar ve diğer Balkan ulusları nezdinde- İslâmiyet görülmüş, ve Osmanlı yönetimi etnik ve dinî çeşitliliğe karşı bir baskı dönemi olarak tanımlanmıştır.⁴ Dolayısıyla, Lübnanlı Dürzi lider Fahrettin veya Katolikliği seçen Arnavut lider İskender Bey (nâm-ı diğer Georgi Kastriot) gibi, Osmanlı yönetimine direnerek isyan eden savaşçılar, ulusal eğitimde, ideolojide ve kamuoyunda büyük kahramanlar olarak nitelendirilmişlerdir.⁵ Tiran'ın merkezindeki İskender Bey meydanı ve heykelinden, 1954 tarihli Arnavut-Sovyet yapımı, Cannes film festivalinde ödül kazanmış, "İskender Bey: Arnavutluk'un büyük savaşçısı" adlı filme kadar, Osmanlı'ya karşı savaşlarıyla meşhur tarihi

şahsiyetlerin kahramanlaştırılmasının örnekleri pek çoktur.⁶ Belki de otoriter ulus-inşası döneminin bir özelliği olarak görülebilecek olan bu durumun, halen demokratikleşmekte olan Osmanlı-sonrası ülkelerinde de devam ediyor oluşu, Osmanlı-karşıtlığının siyasal rejimden bağımsız bir süreklilik arz ettiği izlenimini veriyor. Osmanlı dönemine olumsuz bakış, Balkan ve Arap örneklerindeki nicelik ve nitelikte olmasa da, bilhassa kuruluş döneminde Türkiye Cumhuriyeti için de geçerlidir. *

Eğer açıkça ideolojik olan ve tek ülkeye odaklanan resmî söylemlerden, karşılaştırmalı akademik yayın ve tartışmalara dönecek olursak, azınlıkta olmakla birlikte bu alanda da Osmanlı dönemini etnik ve dinî azınlıklar açısından bir baskı dönemi olarak yorumlayan yayımlara rastlarız.⁷ Fakat bu alanda, tam tersi görüşü savunan, Osmanlı devletinin etnik ve dinî çeşitliliğe görece hoşgörüsüyle yaklaştığını savlayan yayınlar daha fazla ve akademik saygınlığa sahiptir.⁸ Fakat İslâm-karşıtı söylemlerin etkisini arttırdığı yakın dönemde, bilhassa 11 Eylül 2001 sonrasında, genel olarak Müslüman ülkelerde, tarihte ve günümüzde, gayrimüslimlerin çok kötü muameleye maruz kaldığına dair yayınların artışı, doğrudan veya dolaylı yollardan Osmanlı'daki gayrimüslimlerin de çok kötü muameleye maruz kaldığı izlenimini uyandırdı.⁹

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİNİ ÇEŞİTLİLİK:

KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME ÇERÇEVESİ

Gündelik siyasî ve ideolojik kaygılara kapılmadan, Osmanlı devletinin etnik ve dinî çeşitliliğe yaklaşımını görece nesnel bir şekilde değerlendirmek mümkün mü? Bu makalede, başta nüfus yapısı olmak üzere, bazı sayısal veriler üzerinden ve karşılaştırmalı siyasetin zaviyesinden, Osmanlı deneyimini değerlendirmeye çalışacağız. Bilimsel yargıların ancak karşılaştırma çerçevesinde anlam kazandığı gerçeği, 'Osmanlı hoşgörülü

¹ Bulgaristan örneği için, Nikolai Todorov, *Bulgaria's Liberation from Ottoman Oppression* (Sofya: Sofia Press, 1987).

² George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1939); Michel Aflaq, *Choice of texts from the Ba'ith Party Founder's Thought* (Bağdat: Arap Baas Sosyalist Partisi, 1977); İlhan Arsel, *Arab milliyetçiliği ve Türkler: Arab milliyetçiliğinde Türk aleyhtarlığı, dil ve din unsurları ve Türk'le ilgili sorunlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1973); Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997); Mustafa El-Labbad, 'Turkey in Arab eyes', *Al-Abram Weekly* (Mısır), 3-9 Aralık 2008, No.925.

³ Lou Giaffo, *Albania: Eye of the Balkan Vortex* (Princeton, NJ: Xlibris, 2000).

⁴ Osmanlı dönemini, Arnavut tarihinde 'uzun karanlık bir gece' olarak niteleyen bir bakış açısı için, bkz. Lou Giaffo, *Albania*, sayfa 245 ve sonrası.

⁵ Hıristiyan Balkan ülkelerinde (Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Romanya, Macaristan) bu minvaldeki örnekler pek çoktur. Bunlara karşın belki biraz daha şartıcı ve beklenmedik oldukları için Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerdeki Osmanlı-karşıtı bakış ve Osmanlı-karşıtı ulusal kahramanlardan örnekler verdik. Naim Frasheri, *Skanderbeg's return and other poems* (Tiran: Naim Frasheri Publishing House, 1970); *Skanderbeg, independence, the four Mirlita heroines* (Tiran: 8 Nentori Publishing House, 1988); Oliver Jens Schmitt, *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2009); Antoine J. Abraham, "The Lord of The Land: Amir Fakhr al-Din al-Mani II and The Druze Revolt," *Lebanon in Modern Times* (Lanham: University Press of America, 2008) içinde, sl. 1-15; Ferdinand Wüstenfeld, *Fachr ed-din der Drusenfürst und seine zeitgenossen; die umstände in Syrien und Anarolien gegen die Türken in der ersten hälfte des xi. (xvii.) jahrhunderts* (Göttingen: Dieterich, 1886).

⁶ Naim Frasheri'nin bizzat rol aldığı bu filmin yorumu ve Batı medyasındaki yankılarına bir örnek için, bkz. *New York Times*, 5 Temmuz 1954, 'Skanderbeg Arrives at the Stanley.'

⁷ Mordechai Nisan, *Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self-Expression* (Jefferson, NC: McFarland, 1991).

⁸ Bu doğrultudaki birçok örnekten en yenisi olarak, Karen Barkey, *Empire of Difference: Ottomans in Comparative Perspective* (New York: Cambridge University Press, 2008), sayılabilir. Daha eski bir örnek olarak, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Frictioning of a Plural Society* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1982), sayılabilir.

⁹ İslâm hukukunda gayrimüslimlere tanınan 'zımmî' statüsüne dair çok sert eleştiriler getiren, Hıristiyan ve Yahudilerin Müslüman yönetimler altında sürekli bir zulüm altında olduğundan dem vuran yayımlara örnek olarak şunlar sayılabilir: Robert Spencer, *The Myth of Islamic Tolerance* (Amherst, NY: Prometheus, 2005); *Religion of Peace? Why Christianity is and Islam isn't* (Washington, DC: Regnery, 2007); Bat Ye'or, *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1985); *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide* (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 2002); *Dhimmi Peoples: Oppressed Nations* (Cenevve, 1978).

müydü?' gibi soruların ancak 'hangi diğer devletlere ve/ya dönemlere göre hoşgörülü müydü?' şeklinde sorulmasını gerektiriyor. Dahası, hoşgörü de özel bir kavram olduğu için, hoşgörüden ziyade ancak nüfusun dinî ve etnik çeşitliliğini ölçmek mümkün gözüküyor. Bu durumda 'hoşgörü' kavramını kullanmak gerektiğinde dahi, bunun pozitif bir erdem olmayıp, dinî çeşitliliğe 'tahammül' edilip edilmediğine işaret eden bir kavram olduğu düşünülmelidir. Yanlış anlamalara yol açması muhtemel olan dinî hoşgörü kavramı, dinî çeşitliliğin sevilen, arzu edilen, kucaklanan bir 'değer' olduğu bir çeşit modern çok-kültürlülük (*multiculturalism*) ideolojisini değil, dinî farklılıkların çoğu zaman istenmediği halde tahammül edildiği bir tavır ve eğilime işaret etmektedir.

Bu bağlamda, karşılaştırmanın çerçevesini, birinci etapta, Osmanlı ve çağdaşı olan Avrupa devletleri olarak belirleyip, ikinci etapta, karşılaştırmamızı Doğu'ya doğru genişleterek Çarlık Rusya'sını, Safevî İran'ı, en kalabalık Müslüman devleti olarak Babür (Mughal) Devletini ve diğer bazı tarihsel Müslüman devletlerini ele alabiliriz. Üçüncü etapta Osmanlı ile yönettiği yüzölçümü açısından karşılaştırılabilecek sömürge imparatorluklarını, geride bıraktıkları ülkelerde hâkim dinî yapı açısından, dördüncü ve son etapta da Osmanlı devletindeki çeşitliliği geride bıraktığı Osmanlı-sonrası (post-Ottoman) ülkelerle kıyaslayabiliriz.

OSMANLI DEVLETİ-BATI AVRUPA KARŞILAŞTIRMASI: İNGİLTERE, FRANSA, İSPANYA VE İTALYA

Bu karşılaştırmaların en zor yanı, toplumsal çeşitliliğe ilişkin sayısal tarihsel veri bulmanın çok zor, bazı durumlarda imkânsız oluşudur. Bu zorluk, özellikle etnik alanda kendini göstermektedir. Her ne kadar Ortaçağ'da, gerek Hıristiyan gerekse Müslüman toplumları da dinî aidiyete dair, kesin olmasa da yaklaşık ve güvenilir kayıtlar tutulmuş, veriler toplanmışsa da, etnik yapı konusunda bunu söylemek imkânsızdır.¹⁰ En azından 18. yüzyıla değin, sadece Avrupa'da değil Osmanlı coğrafyasında baskın toplumsal kategori dindi.¹¹ Dolayısıyla, Osmanlı'da, İspanya'da veya Fransa'da, Katolik, Musevi, Müslüman veya Protestan nüfusa dair yaklaşık bilgilere ulaşabilesek de, Kürt, Laz, Arnavut, Boşnak, Bask, Katalan, Bröton nüfusa dair bilgilere ulaşmak mümkün olmayabilir. Fakat her

¹⁰ Etnisite, özel bir kan-soy-akrabalık algısı temelinde tanımlanan toplumsal kategoridir. Şener Aktürk, "Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler", *Doğu-Batı*, Sayı 37, Ağustos-Ekim 2006, s.23-53; Max Weber, "The Origins of Ethnic Groups", *Ethnicity*, John Hutchinson ve Anthony Smith (der.), New York, Oxford University Press, 1996, s. 35.

¹¹ Faruk Birtek, "From Affiliation to Affinity: Citizenship in the Transition from Empire to the Nation-State", *Identities, Affiliations, and Allegiances*, Seyla Benhabib, Ian Shapiro, Danilo Petranovic (der.), New York, Cambridge University Press, 2007, s. 17-44.

ne kadar Avrupa'da, Rusya'da ve Osmanlı'da çoğunluğu oluşturan Katolik, Ortodoks ve Müslüman kesim için etnik tasnif mümkün olmasa da, din ve etnisitenin örtüştüğü Ermeni, Musevi/Yahudi, Dürzi, Alevi, Hindu gibi grupların varlığı da gözardı edilemez.¹² Dolayısıyla, etnik çeşitliliği, bu konuda güvenilir sayısal veri olmadığı için, bu karşılaştırmaların dışında bırakmak gerekmektedir.

Dinî çeşitliliğe yoğunlaşan bir karşılaştırmanın en kolay yanı ise Batı Hıristiyan ülkelerin Ortaçağ'da ve Erken Modern dönemdeki dinî demografisine dair akademik literatürde görece kabul gören bir konsensüsün var oluşudur. Avrupa'da erken modern dönemde dinî çatışma ve hoşgörüyü inceleyen Benjamin Kaplan, Portekiz'den Litvanya'ya, İrlanda'dan İtalya'ya kadar uzanan Katolik ülkelerin 'Hıristiyan Batı' dünyası (Western Christendom) veya kısaca 'Avrupa' olarak nitelendiğini belirttiikten sonra, tüm bu coğrafya üzerinde neredeyse hiçbir Müslüman topluluğun bulunmadığını, daha doğrusu varlığına izin verilmediğini söylemektedir.¹³ Kaplan, bu duruma istisna teşkil eden ancak tek bir Müslüman topluluğuna işaret ediyor; Moskof knczliğine karşı Litvanya ordusunda savaşmak üzere davet edilip Vilnius yakınlarına yerleştirilen ve nüfuslarının yüzbineye yakın olduğu rivâyet edilen, Müslüman Litvanya Tatarları.¹⁴ Bu çok ilginç istisnai grup varlığını 20. yüzyıla değin sürdürmüş, hattâ Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın Alman orduları tarafından işgalinin verdiği destekle Litvanya Tatarı general Süleyman Sulkiewicz liderliğinde 1918 yılında bir Kırım Tatar otonom cumhuriyeti bile kurulmuştur.¹⁵

Bu yerleşik ve uzun soluklu Müslüman topluluğa iki geçici istisna daha eklenebilir: Birincisi, İspanya'nın fethi sırasında –kısa bir süreliğine de olsa –Katolik hâkimiyetinde yaşamış Müslüman Endülüs halkı ve bunlardan, dinlerini değiştirme (yani Katolik olma), İspanya'yı terk etme, ya da öldürülme seçenekleri arasından ilkini seçtikleri halde İslâmi inanç ve âdetlerini gizli olarak devam ettirdikleri varsayılan *Morisko*'lar. Bu grubun 1568'e kadar, Aragon'un beşte birini, Valencia'nın üçte birini, Granada'nın ise çoğunluğunu teşkil ettiği düşünülmektedir.¹⁶ Fakat 1568

¹² Etnisitenin tanımı üzerine daha detaylı bir inceleme ve etnik kategorinin din, mezhep, dil, sınıf, ideoloji ve diğer eksenlerde tanımlanan toplumsal kategoriden ayrılıklarına örnekler için, Şener Aktürk, "Etnik Kategori ve Milliyetçilik."

¹³ Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).

¹⁴ A.g.e., s.307.

¹⁵ Gwendolyn Sasse, *The Crimea Question: Identity, Transition and Conflict* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007). Bu kitabı dair yorum ve eleştirilerim için bkz. Şener Aktürk, *Comparative Political Studies*, cilt 42, sayı 3, Mart 2009, s.464-467. Litvanya Tatarları hakkında, bkz. Yusuf Bey Vezirov, *Litva Tatarları tarihi* (Bakü: Nurlan, 2006 [1919]).

¹⁶ A.g.e., s.309.

yılı Noel'inde Granada'daki Morisko'ların yaşam tarzına yapılan baskıya karşı ayaklanmalarına karşı kral II. Philippe elli bin Morisko'yu köleleştirerek Kastilya bölgesinde dağınık olarak yerleştirmiş, 1566 ve 1609'da gizli Müslüman oldukları gerekçesiyle 250 Morisko halkın önünde düzenlenen ve *auto-da-fe* adı verilen gösterilerde yakılarak öldürülmüş, 1609'da ise, tüm bu çabalara rağmen Morisko'ların halen gizlice Müslüman âdetlerini devam ettirdikleri zannıyla 300,000 Morisko İspanya'dan kovularak sürgün edilmiş, bu da erken modern dönemin en kitlesel dinî sürgün olayı olarak tarihe geçmiştir.¹⁷ Litvanya Tatarları ve nihayetinde İspanya'dan kovulan Morisko'lar bir yana, tüm Hıristiyan Batı dünyasında Müslümanların inançlarını yaşayarak var olmalarına izin verilen tek yer olarak Venedik'te yetmiş kadar Osmanlı tüccarının misafiri edildiği *Fondaco dei Turchi* gösterilmiştir.¹⁸ Kısacası, karşılaştırmamız için seçtiğimiz İngiltere, Fransa, İspanya, ve İtalya'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü altı yüzyıllık dönemde, kayıtlara geçmiş herhangi bir Müslüman azınlığı bulamıyoruz.

Bu dönemde Hıristiyan Batı dünyasında Hıristiyan olmayan tek kayda değer dinî topluluk olarak Musevileri görüyoruz. Peki Musevilerin İngiltere, Fransa, İspanya ve bugün İtalya olarak bildiğimiz bölgelerdeki durumu neydi? Nüfusun ne kadarlık bir kısmını oluşturuyorlardı? Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, Ortaçağ'da Hıristiyan ve Müslüman ülkelerde yaşayan Musevi toplulukların durumunu karşılaştırmalı olarak inceleyen Mark Cohen, Musevilerin Müslüman ülkelerde Hıristiyan ülkelere göre çok daha az zulüm gördüğü sonucuna varmıştır.¹⁹ Fakat Avrupa'nın bütününe dair genel yargılar yerine belirli ülkeler üzerinden demografik bir karşılaştırma yapmayı seçtiğimiz için, sırasıyla, Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü dönemde, İngiltere, Fransa, İspanya ve İtalyan yarımadasında Musevilerin durumuna bakalım.

İngiltere'den başlayacak olursak, Museviler bu ülkeden 1290 yılında sınır dışı edilmişlerdi. Bu durumları daha pekçok yüzyıl böyle devam etti. Dolayısıyla, etnik olarak Yahudi kökenli olan, hattâ belki de özel hayatlarında Musevi inançlarını devam ettiren kimseler dahi yasal olarak ve kamusal alanda Hıristiyan olmak zorundaydılar. 1655'te Hollanda Musevi cemaatinin ricasına istinaden Oliver Cromwell'in, sözlü olarak, İngiltere'de Musevilerin yaşamasına izin vermesiyle, bu durum yavaş da olsa

değişmeye başladı.²⁰ Fakat Musevilerin, seçme ve seçilme hakkı da dâhil olmak üzere vatandaşlık haklarına kavuşmaları ancak 1858'de gerçekleşti. Kısacası, 1290'dan 1655'e değin Musevilerin İngiltere nüfusu içindeki oranı % 0 iken, İngiltere'de yaşamalarına izin verilen 1655'ten 1900'lere kadar bu oran %1'in altındaydı.²¹

Fransa'daki Musevilerin yasal ve demografik durumu da geneli itibarıyla İngiltere'deki durumla benzerlik arz ediyordu. 1118, 1306 ve 1394 yıllarında Fransa'dan sınır dışı edilen Musevilerin, 1394'teki sınır dışı kararından sonra geri dönebilmeleri, İngiltere'de olduğu gibi, ancak 17. yüzyılda mümkün oldu. Dolayısıyla, İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da üç yüzyıllık bir süre boyunca Musevilerin yaşamasına müsaade edilmediğinden, nüfusun tamamı Katolik'ti. 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar da bu oran %1'in üzerine çıkmadı.

Endülüs Emevileri ve onların Müslüman ardılları süresince, İspanya'daki Musevilerin sayısı Batı ve Orta Avrupa'nın tüm diğer bölgelerine göre çok daha fazlaydı.²² Katolik Aragon ve Kastilya krallıkları tarafından 1492'de son Müslüman emirliği Granada'nın ele geçirilmesiyle tamamlanan İspanya'nın (Hıristiyanlar tarafından) 'yeniden fethi' (*Reconquista*) sonucunda, kral Ferdinand ve kraliçe Isabella Temmuz 1492'ye kadar tüm Musevilerin ülkeyi terk etmesi veya vaftiz olarak din değiştirmeleri emrini verdi.²³ Esasen bu olay, 1391'de Hıristiyan İspanya'yı saran ve Yahudilerin üçte birinin öldürülmesine, üçte birinin de zorla vaftiz edilmesine sebep olan Yahudi-karşıtı akımın son tezahürüydü.²⁴ Fakat 1492'deki toplu din değiştirmelerden sonra bile, *Converso*, *Marrano* veya 'Yeni Hıristiyanlar,' olarak adlandırılan Yahudi kökenli Hıristiyanlara karşı güvensizlik devam etti. Bu 'yeni Hıristiyanlar'dan bazılarının, örneğin Engizisyon mahkemesinin en şedit hâkimi, Büyük Engizisyoncu olarak da bilinen Torquemada'nın, kendisi *converso* olduğu halde en sert

²⁰ Kaplan, a.g.e., s.322.

²¹ Fakat bütün bu sınırlamalara rağmen, etnik olarak Yahudi, fakat dinen İngiliz kilisesine bağlı (Anglikan) bir Hıristiyan olan Benjamin Disraeli'nin önce parlamenter, daha sonra da Muhafazakâr Parti'nin başında İngiltere Başbakanı olması, bu ülkede Musevi kimliğine olmasa bile Yahudi kimliğine görünürlük kazandırmıştır. Öte yandan Disraeli örneği, Musevilere yasal olarak eşit haklar tanıdıktan sonra bile Anglikan Hıristiyanlığın siyasette yükselmek için bir ön koşul olarak algılanmışına kanıt olarak göstermek de mümkündür. Disraeli örneği, Sokollu ailesi gibi, Osmanlı sadrazamlarının pek çoğunun, Disraeli gibi değişik bir dinî kökenden gelip devlet hizmeti çerçevesinde din değiştirmiş (Müslüman olmuş) kimseler oluşunu hatırlatıyor. Bir başka deyişle, Osmanlı hükümetlerinde Disraeli örneği, İngiltere'de olduğu gibi, bir istisna değil, tam tersine gelenek olarak algılanırdı.

²² Maria Rosa Menocal, *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain* (Boston: Little, Brown, 2002).

²³ Anthony Marx, *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism* (New York: Oxford University Press, 2003), s.1.

²⁴ Kaplan, a.g.e., s.312.

¹⁷ A.g.e., s.310.

¹⁸ A.g.e., s. 303-306. Ayrıca bkz. Cemal Kafadar, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in Serenissima," Sanjay Subrahmanyam (der.), *Merchant Networks in the Early Modern World* (Brookfield, VT, 1996) içinde, s. 97-124.

¹⁹ Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994). Karen Barkey de bu görüşü paylaşmaktadır. *Empire of Difference*, s.110.

Yahudi-karşıtı politikalara destek ve yardımcı olduğu da bir gerçektir.²⁵ *Converso*'lara karşı baskıların İspanya'da bitmediğini, İspanyol sömürgeciliğiyle beraber Amerika kıtasına göç eden *Converso*'ların da baskı gördüğünü gözlemliyoruz.²⁶ Kısacası, 1492'de itibaren Musevi inancın İspanya'da yasak olduğunu, Müslümanların ve *Morisko*'ların da sınırdışı edilmesi, öldürülmesi veya din değiştirmesiyle beraber, yasal ve kamusal olarak İspanya'nın % 100 Katolik/Hıristiyan olduğunu görüyoruz.

Eğer 1500 yılını bir referans noktası olarak alacak olursak, İngiltere, Fransa ve İspanya'nın aksine, İtalya bu erken modern tek bir devlet olarak yoktu. İtalya'nın birleşmiş bir devlet olarak kuruluşu çok sonra, 1870'te gerçekleşecektir. Bugün İtalya olarak bildiğimiz yarımada ve adalarda pekçok ufak devletler vardı. Bu yarımada'nın bilhassa kuzeyi, Musevilere yasak olan İngiltere, Fransa ve İspanya'nın aksine, Ortaçağ'da ve Erken Modern dönemde ufak da olsa gözle görünür bir Musevi/Yahudi nüfusa ev sahipliği yapmaktaydı. Bu Musevi nüfusu en görünür kılan müessesse hiç şüphesiz 'getto' yapılanmasıydı.²⁷ Getto, Yahudilerin Hıristiyan toplumdaki ayrı olarak yaşadıkları, günbatımından sonra kapatılan belli bir giriş kapısı olan, başlıca amacı Yahudilerin Hıristiyanlarla 'karışmasını' engellemek olan, bir mahalle yapısıydı. Getto yapılmasına sebep olan en önemli iki korku Hıristiyan ve Yahudilerin cinsî temasta bulunmaları ve bazı Hıristiyanların Musevilere dönme ihtimalleriydi.²⁸ Bu gettolarda da en göze çarpan, belki de prototipik örneği olarak, Venedik gettosunu görüyoruz. Shakespeare'in *Venedik Taciri* adlı oyununun arkaplanını oluşturan Venedik gettosu,²⁹ aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz *Fondaco dei Turchi*'ye de ilham kaynağı olmuştur.³⁰

İtalya'nın güneyindeki bazı sahil kasabalarının ve Sicilya adasının tamamının Müslüman hâkimiyetinde yaşadığı 9, 10, 11, 12 ve hattâ 13. yüzyılda, bu bölgelerde büyük bir Müslüman ve Yahudi nüfus vardı. 13. yüzyılda yaşamış Müslüman coğrafyacı İbn Yakut'a göre, Sicilya'nın fethini müteakip dönemde gerçekleşen göçler ve din değiştirmeler sonucu Sicilya nüfusunun çoğunluğu Müslüman olmuştu.³¹ İbn Yakut'a paralel bir gözlemlerde bulunan, Müslüman seyyah İbn Jubair, Sicilya'yı ziyaretin-

de sadece başkent Palermo'da bile 300 kadar cami olduğu rivayet ederken, adayı 973 yılında ziyaret eden İbn Hawqal Palermo'da sayılamayacak kadar çok cami olduğundan bahsetmiştir.³²

Sicilya'nın Hıristiyan hâkimiyetine geçişini müteakip, İspanya ve Portekiz'den olduğu gibi, İtalya ve Sicilya'dan da, 1224 itibarıyla, Müslümanlar sınırdışı edilmiş, öldürülmüş, köle olarak satılmış, ya da vaftiz edilerek din değiştirmiş, Katolik olmuşlardır.³³ İspanya'da 1492'de yaşananlarla eşzamanlı olarak Sicilya'dan ve İtalya yarımadasının güneyinden de Yahudiler sınırdışı edilmiş veya öldürülmüştü. Sonuçta, 13. yüzyıl ortalarından itibaren İtalya'da hiçbir Müslüman azınlık olmadığı gibi, ufak bir Yahudi azınlığın dışında Katolik mezhepli Hıristiyan olmayan kayda değer bir azınlık da bulunmamaktaydı.

Bütün bu verileri biraraya getirdiğimizde, Ortaçağ'da ve erken modern dönemde İngiltere, İspanya ve Fransa'nın tamamının sadece Hıristiyan değil aynı zamanda Katolik mezhepli olduğunu, İtalya'nın ise gene tamamına yakını Katolik mezhepli Hıristiyan olduğu halde ufak bir Musevi azınlığı barındırdığını görüyoruz. Her ne kadar bu dönemlerde modern anlamda bir nüfus sayımı yapılmadığı için (güvenilir nüfus sayımları için çoğu yerde 19. yüzyılı beklemek gerekecektir) elimizde kesin demografik veriler olmadığı halde, yukarıda alıntıladığımız kaynaklardan yola çıkarak yaklaşık bir demografik tabloya ulaşabiliriz (Tablo 1).

Tablo 1. 1500 yılında başlıca Batı Avrupa devletlerinde nüfus

	Katolik	Musevi	Çoğunluktaki dinin oranı
İngiltere	%100	% 0	% 100
İspanya	%100	% 0	% 100
İtalya	% 98-99	% 1-%2	% 98-99
Fransa	% 100	% 0	% 100

Buna mukabil, etnik olarak bu devlet ve bölgelerin, görece çeşitlilik arz ettiğini tahmin edebiliriz. İspanya'da Katalan (o zamanki Aragon) bölgesi ve Bask yöresi bugün olduğu gibi ülkenin geri kalanından farklı bir dil ve kültüre sahipti ve bu farklılığın derecesi muhtemelen bugüne göre daha da fazlaydı. Bu durum Fransa'nın değişik etnik grupları ve bölgeleri (Bröton, Bask, Alsas, Languedoc bölgesi, vs.) geçerliydi ve yine, bugüne

²⁵ Kaplan, s.313.

²⁶ Edward Peters, *Inquisition* (New York: Free Press, 1988), özellikle, s. 75-104, "The Inquisitions in Iberia and the New World."

²⁷ Kaplan'ın aktardığına göre 'getto' bir 'İtalya' icadıydı. A.g.e., s. 315.

²⁸ A.g.e., s.316.

²⁹ William Shakespeare, *The Merchant of Venice* (New York: Oxford University Press, 2008).

³⁰ Kaplan, a.g.e., s.304.

³¹ İbn Yakut'tan aktaran, Alex Metcalfe, *Muslims and Christians in Norman Sicily: Arabic Speakers and the End of Islam* (New York: Routledge Curzon, 2003), s. 15.

³² İbn Jubair ve İbn Hawqal'dan aktaranlar, sırasıyla, Gian Luigi Scarfiotti ve Paul Lunde, "Muslim Sicily," *Saudi Aramco World*, Cilt 29, Sayı 6, Kasım-Aralık 1978; ve Alex Metcalfe, a.g.e. s. 19.

³³ Tariq Ali, *A Sultan in Palermo* (New York: Verso, 2005); James M. Powell, "Frederick II and the Rebellion of Muslims of Sicily, 1200-1224", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu: 23-25 Haziran 1997, İstanbul* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), s. 13-22.

göre bu farklılıkların derecesi çok daha fazlaydı.³⁴ İngiltere ise, daha İskoçya'yı topraklarına katmamış olduğu halde, Norman işgali, Romalı geçmişi, Keltik ve Aiman, Anglo ve Sakson etkileri arasında bir ulusal kimlik sentezine ulaşmaya çalışıyordu. İtalya yarımadasıysa birbirinin dilini bile anlamayacak kadar farklı ufak devletlere bölünmüş, etnik-dilsel bir bütünlük arzetmekten uzaktı.

OSMANLI NÜFUSU-GENEL VE YEREL DİNİ ÇEŞİTLİLİK

1500 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun dinî ve etnik yapısı ne durumdaydı? Diğer örneklerde olduğu gibi, Osmanlı'da da ilk nüfus sayımları çok daha sonra, 19. yüzyılda yapıldığı için bu döneme dair başvurabileceğimiz genel bir nüfus sayımı bulunmamaktadır. Fakat genel olarak şöyle bir tahminde bulunmak mümkündür: 1500 yılında Osmanlı nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar değil Hıristiyanlar oluşturuyordu ve bu durum ancak Yavuz Sultan Selim devrinde (1512-1520) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan başlayarak Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz gibi Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Osmanlı topraklarına katılmasıyla değişmeye başladı. Bu genel veri bile, Osmanlı'yı (Katolik) Avrupa devletlerinden radikal bir biçimde ayırmaktadır. Özetle, bir yanda neredeyse tamamı Hıristiyan ve dahası Katolik mezhepli olan Avrupa devletlerini, bir yanda ise Müslümanların ve Hıristiyanların nüfus içinde birbirine yakın oranlarda temsil edildiği, dahası hem Hıristiyanlığın hem de Müslümanlığın birden fazla mezhebinin hatırı sayılır taraftar bulduğu bir nüfus yapısını görüyoruz.

Güvenilir nüfus sayımlarının yapıldığı 19. yüzyıl verilerinden örnek gösterecek olursak, Hıristiyan çoğunluğa sahip Macaristan'ın, Transilvanya'nın, Voyvodina'nın, Yunanistan'ın, Gürcistan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış olmasına rağmen, 1844 yılında dahi toplam Osmanlı nüfusunun % 41'inin Hıristiyan olması gerçekten kayda değer bir bulgudur (Tablo 2). Bu nüfus tablosu bile % 58'lik Müslüman çoğunluğun kendi içinde Sünni-Alevi-Şîî olarak ayrıldığını, 'Ortodoks' kategorisinin de içinde Rum, Ermeni, Süryani gibi farklı mezhepleri barındırdığını göz önüne almadığı için Osmanlı'daki dinî çeşitliliği yeterince yansıtmamaktadır.

³⁴ Bu farklılıkların 19. yüzyıl sonunda dahi ne kadar önemli ve Fransız ulus inşası için ne kadar büyük bir sorun olduğunu görmek için, bkz. Eugen Weber, *The Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976).

Tablo 2. Osmanlı Nüfusu (dinî aidiyete göre tasnif edilmiş), 1844

Din	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı
Müslüman	20,550,000	58.13%
Ortodoks	13,730,000	38.84%
Katolik	900,000	2.55%
Musevi	100,000	0.48%

Kaynak: M. A. Ubcini, *Türkiye 1850* (Tercüman 1001 temel eser), 1.cilt, s.49'dan aktaran Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç/ Alternatif Üniversite, 1992), s.50.

Genel nüfusun dinî çeşitliliğinden yerel düzeydeki dinî çeşitliliğe döğümüzde çok daha çarpıcı örneklerle karşılaşırız. Bu konuda öteşkil etmesi açısından kozmopolitliğiyle ünlü Selanik şehir merkez beraber Anadolu'dan İzmit şehir merkezinin ve Arap bölgelerinden mopolitliğiyle ünlü Beyrut şehir merkezinin nüfus yapısına bakmak terli olacaktır (Tablo 3, 4, 5).

Her üç şehir merkezinde de çarpıcı bir dinî çeşitlilik gözlenmekle likte, bu dinî çeşitlilik her şehirde değişik bir desende tezahür etmekte Selanik şehir merkezi, nerdeyse birbirine eşit üç dinî cemaatten, Mı man, Musevi ve Rum Ortodoks cemaatlerinden oluşan üçlü bir yapı se lerken, Beyrut şehir merkezi de yine Müslüman, Katolik (Maruni Rum Ortodoksların birbirine yakın olduğu üçlü bir yapı arz etmekte Buna mukabil, İzmit şehir merkezinde, Müslüman ve Ermeni cemaat nin neredeyse eşit olduğu ikili bir yapı görmekteyiz. Dinî çeşitliliğin y desenleri değişmekle birlikte, daha önce göz attığımız İngiltere, İspa Fransa ve İtalya'daki hiçbir şehirde, Beyrut, İzmit ve Selanik örnekl de olduğu gibi Müslümanların, Musevilerin, Ermenilerin, Rum Ortod ların ve Katolikler de dâhil olmak üzere Hıristiyanlığın değişik mezhe rinin, beraberce temsil edildiği bir örneğe rastlamıyoruz.

Tablo 3. Selanik Merkez Kazası Nüfusunun Dinî Aidiyeti, 1881

	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı

Müslüman	29,489	%28,48
Rum Ortodoks	36,985	%35,72
Musevi	34,523	%33,34
Bulgar Ortodoks	1,117	%1,08
Katolik	471	%0,45
Ermeni	149	%0,14
Diğer Ülke Vatandaşı	810	%0,78
Toplam	103,544	%100,00

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914* (Madison: University of Wisconsin, 1985), s.134-5.

Tablo 4. İzmit Merkez Kazası Nüfusunun Dinî Aidiyeti, 1881

	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı
Müslüman	19,248	% 48,38
Rum Ortodoks	3,576	% 8,99
Musevi	162	% 0,40
Protestan	715	% 1,80
Katolik	133	% 0,33
Ermeni	15,903	% 39,97
Diğer Ülke Vatandaşı	105	% 0,26
Toplam	39,789	% 100,00

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s.128-9.

Tablo 5. Beyrut Merkez Kazası Nüfusunun Dinî Aidiyeti, 1881

	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı
Müslüman	22,662	% 43,31
Katolik	14,505	% 27,72
Rum Ortodoks	13,294	% 25,41
Protestan	342	% 0,65
Musevi	1,197	% 2,29
Ermeni	86	% 0,16
Latin	242	%0,46
Toplam	52,328	%100,00

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s.128-9.

Müslüman ve Ortodoks gibi genel kategoriler elbette daha geniş bir etnik çeşitliliği gizlemektedir. Makedon, Sırp, Arnavut, Yunanlı, Vlah, Arap, Karamanlı gibi değişik etnik kökenlerden geldiği halde Ortodoks mezhepli Hıristiyan olan herkes Rum Ortodoks kategorisi altında listelendiği gibi, Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Türk, Kürt, Laz, Zaza gibi değişik etnik kökenlerden geldiği halde Müslüman olan herkes de aynı kategori altında listelenmekte, Sünni ve Sünni olmayan (Alevi, Nusayri, Şii, Dürzi, Dönme, gibi) pek çok mezhep ve dinî grup da aynı kategori altında toplanmaktadır.

OSMANLI-RUSYA KARŞILAŞTIRMASI: 'HOŞGÖRÜ' SEVİYESİNDE FARKLILIKLAR VE BENZERLİKLER

Acaba Katolik Batı ve Orta Avrupa'yla karşılaştırıldığında Osmanlı nüfusunda gözlemlediğimiz bu dinî çeşitlilik, Osmanlıları dünyanın geri kalanından da ayırıyor muydu? Karşılaştırmamızı genişletip Rus Çarlığına da eklediğimizde, Osmanlılar ve Rusya arasında pek çok benzerlikler görüyoruz. Öncelikle, Batı/Katolik Avrupa ülkelerinin aksine Rusya'da ege-men din olan Ortodoks Hıristiyanlığın dışında başka din ve mezhepten grupları, Katolik, Protestan, Musevi, Müslüman ve hattâ Budist topluluk-

ları görüyoruz (Tablo 6). Rus İmparatorluğu'ndaki dinî çeşitlilik, Avrupa'dan çok Osmanlı İmparatorluğu'na benzemektedir.

Tablo 6. Rus İmparatorluğu'nda Dinî Çeşitlilik, 1897

Din	Nüfus	Toplam nüfus içindeki oranı
Ortodoks	87,123,604	% 69,34
Müslüman	13,906,972	% 11,07
Katolik	11,467,994	% 9,13
Musevi	5,215,805	% 4,15
Lutherici Protestan	3,572,653	% 2,84
Eski İnançlılar	2,204,596	% 1,76
Ermeni Apostolik	1,179,241	% 0,94
Budist ve Lamaist	433,863	% 0,35
Diğer Hıristiyan olmayan dinler	285,321	% 0,23
Reform Protestan	85,400	% 0,07
Menoncu Protestan	66,564	% 0,05
Ermeni Katolik	38,840	% 0,03
Baptist	38,139	% 0,03
Karaim Musevisi	12,894	% 0,01
Anglikan	4,183	% 0,003
Diğer Hıristiyan	3,952	% 0,003
Toplam	125,640,021	% 100,00

Kaynak: Rus Çarlığı 1897 Nüfus Sayımı Sonuçları, http://www.archipelag.ru/ru_mir/religio/statistics/said/statistics-imp/

Osmanlı ve Rus İmparatorluklarındaki bu görece 'hoşgörü'nün ya da dinî çeşitliliğe tahammülün sebebi ne olabilir? Bu durumun sebebi olarak akla en başta 'millet sistemi' denilen siyasal-hukuki yapı geliyor. "Dinî aidiyet üzerine kurulan ve *millet sistemi* adı verilen hukuki, siyasal ve toplumsal düzen, bazen iddia edildiği gibi sınırsız bir çok-hukukluluk ve dinî cemaatler arasında eşitliği değil ama İslâm şeriatının şemsiyesi altında "kitap ehli" kabul edilen Hıristiyan ve Musevi cemaatlerine görece geniş özerkliği öngörüyordu."³⁵ Fâtihten Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethini müteakip kurduğu söylenen³⁶ millet sisteminden de önce kitap ehli gayrimüslimlere

³⁵ Şener Aktürk, "Türkiye Siyasetinde Etnik Hareketler, 1920-2007," *Doğu-Batı*, Sayı 44, 2008; ve M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik, 2004).

³⁶ 'Millet sistemi' denilen oluşumun ne kadar kurumsallaşmış olduğu tarihçiler arasında tartışmalıdır. Benjamin Braude bu sistemin on dokuzuncu yüzyıla kadar kurumsallaşmamış olduğunu, devlet ve dinî cemaatler arasındaki her türlü düzenlemenin bir defaya mahsus ve geçici (*ad hoc*) temelde yapıldığını iddia ederken, Barkey bu iddiayı yanlış ve yanıltıcı bulmaktadır. Barkey, a.g.e., s.116-7; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York: Holmes & Meier, 1982), s. 69-88.

cizye vergisi karşılığı askerlikten muafiyet ve himaye sağlayan İslâm şeriatının öngördüğü *zımnî* statüsünün varlığı önemlidir. İslâm yasal çerçeveye oturtulabilen bu sistemlerin uygulanmasında asıl sebebin dinî mi yoksa siyasal-kurumsal mı olduğu tartışması bu makale çerçevesinde çözülemeyecek önemli bir soruya işaret etmektedir.

Egemen dinin Ortodoks Hıristiyanlığı olduğu Rusya'da görece dinî çeşitliliğin var oluşu da değişik bir takım soruları akla getirmektedir. Bir yandan, Rusya'nın, çok-dinli, çok-kültürlü Moğol devletlerinin devamı olduğunu iddia etmek mümkün iken, öte yandan Rusya tarihinde dinî hoşgörünün en kurumsal ve sağlam temellere oturduğu dönemin Alman kökenli Çariçe Katerina (nam-ı diğer Büyük Katerina) dönemi (1762-1796) olduğunu biliyoruz. Voltaire ve Montesquieu gibi Aydınlanma dönemi filozoflarıyla yazılabilecek kadar entelektüel birikime sahip olan Katerina, Rusya'yı dünya çapında bir güce dönüştürürken, Kırım gibi Müslüman çoğunluğa sahip bölgeleri de fethederek, hâkimiyeti altına aldığı Müslümanların sayısını önemli ölçüde arttırdı.

Robert Crews, Katerina'nın dinî hoşgörü siyasetini incelediği kitabında, Çariçe'nin Osmanlı modelini dikkatle incelediğini ve bu modelin bir benzerini Rusya'da da uygulamaya koymak için çabaladığını gösteriyor.³⁷ Bu anlamda, Rusya'da da dinî aidiyete dayanan, Osmanlı'ya benzer bir çok-hukuklu sistemin yürürlükte olduğunu, Rus Çarının Müslüman tebası nezdinde İslâm şeriatının uygulayıcısı olduğunu görmekteyiz.³⁸ Bu stratejinin bir parçası olarak Müslümanlar için başında bir genel 'Müftü'nün bulunduğu dinî bir hiyerarşi kurulmuş, bu Müftüler Rus devletiyle yakın ilişki içinde olmuştur. Hattâ bu stratejinin bir parçası olarak Katerina Rusya'nın Kazakistan'ı fethi sürecine Tatar din adamlarını da dâhil etmiş, bu Müslüman din adamları bir yandan Kazaklar arasında İslâmiyet'i yayarak bir nevi misyonerlik görevi görürken, öte yandan Rusya'nın Kazak steplerini fethine faal olarak katkıda bulunmuşlardır. Karen Barkey'nin yorumuna göre, "Büyük Katerina'nın 18. yüzyılda başardığını, II. Mehmet (Fâtihten) Konstantinopolis'in fethinden sonra gerçekleştirmişti."³⁹ Üç yüzyıllık bir gecikmeye rağmen Rusya'da da uygulamaya konulan dinî çeşitliliğe hoşgörüyle yaklaşma stratejisi, Rusya'nın sınırla-

dığını iddia ederken, Barkey bu iddiayı yanlış ve yanıltıcı bulmaktadır. Barkey, a.g.e., s.116-7; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York: Holmes & Meier, 1982), s. 69-88.

³⁷ Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge, Harvard University Press, 2006.

³⁸ Crews, a.g.e.

³⁹ Karen Barkey, *Empire of Difference: Ottomans in Comparative Perspective* (New York: Cambridge University Press, 2008), s.112.

rını genişletmekte ve çok-kültürlü, çok-dinli bir toplumu yönetmekte başarılı olmuş gözükmektedir.

Osmanlı modeliyle arasındaki benzerliklere rağmen Rusya'nın deneyimine ilişkin iki nokta dikkati çekiyor: Birincisi, Rusya'da dinî çeşitlilik Osmanlı'daki seviyeye ulaşmamış, Ortodoksluk baştan sona kadar tartışmasız üstünlüğünü korumuş, devletin üst kademelerinde Ortodoksluk bir zorunluluk olmaktan çıkmamıştır. İkincisi, Rusya'nın, çok-dinli yönetim modeli konusunda, bilhassa Katerina'dan itibaren, bilinçli olarak Osmanlı'dan öğendiğidir. Dolayısıyla, iki devlet arasında bir çeşitliliğe tahammül ve hoşgörü derecelendirmesi yapmak gerekirse, Osmanlı devletinin Rusya'ya göre gene de çok daha çeşitli bir topluma ve çok daha uzun soluklu, tarihî derinliği olan bir kurumsal hoşgörü/tahammül modeline sahip olduğu sonucuna varılabilir. Fakat üçüncü bir gözlem olarak şunu da belirtmek gerekir ki, gerek Fatih Sultan Mehmet'in millet sistemini kurumsallaştırması, gerek Çariçe Katerina'nın İslâmiyet'i Rus devletinin bir parçası olarak kurumsallaştırma çabası, devletlerini tam anlamıyla evrensel bir dünya devleti yapma stratejilerinin birer parçasıdır. Dolayısıyla, bu karşılaştırmayla ulaştığımız bir başka sonuç da, tarihte en geniş ufuklu çok-kültürlü, çok-dinli yapıları, devletlerini dünya hâkimiyetine hazırlayan liderlerin, cihanşümül siyasî vizyonlarının bir parçası olarak hayata geçirdikleridir.

OSMANLI-BABÜR KARŞILAŞTIRMASI: OSMANLI HOŞGÖRÜSÜ MÜ YOKSA İSLÂMÎ DEVLET MODELİ Mİ?

Osmanlı devletini karşılaştırmalı bir perspektifte inceleyen diğer sosyal bilimciler de, yukarıda vardığımız değer yargısının paralelinde, Osmanlı devletini sadece Avrupa ülkelerinden değil, Bizans İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sı ve Habsburg İmparatorluğu'ndan da çok daha hoşgörülü ve çok-kültürlü olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁰ Fakat bu karşılaştırmalar bile çoğunlukla Hıristiyan-Avrupa çerçevesinin dışına çıkınamamaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı'yı diğer İslâm devletleriyle karşılaştırmak, Osmanlı hoşgörüsü veya dinî çeşitliliğe tahammül siyasetinin Osmanlı'ya özgü bir fenomen mi, yoksa İslâm devletlerinin bir geleneği mi olduğunu açıklığa kavuşturmak açısından aydınlatıcı olabilir.

Osmanlı devletiyle hemen doğusundaki İran Safevî devletini karşılaştırmak belki de akla ilk gelen seçenek olsa da, Şiîliği bir devlet ideolojisi haline getirerek halkın ezici çoğunluğunu Şiî İslâm'ın Caferî yorumunu benimsemeye yöneltten Safevî devletinin Osmanlı'ya göre daha hoşgörü-

süz gözükeceği aşîkârdır. Fakat biraz daha doğuya giderek Müslüman bir hanedanın yönetimi altındaki Babür devletinde (1526-1858) dinî çeşitliliğe baktığımızda daha değişik bir tablo ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Babür dönemine ait nüfus sayımlarına sahip değilsek bile, bu devletin İngiliz hâkimiyetine girmesinden⁴¹ kısa bir süre sonra yapılan 1871 tarihli nüfus sayımının sonuçları Babür devletindeki dinî çeşitliliğe dair yaklaşık bir veri sağlamaktadır (Tablo 7).

Tablo 7. İngiliz Hâkimiyetinde Hindistan'da Dinî Çeşitlilik, 1871

Din	Nüfus	Toplam nüfus içindeki oranı
Hindu	139,248,568	73.07 %
Müslüman	40,882,537	21.45 %
Sih	1,174,436	0.62 %
Budist ve Ceyn	2,832,851	1.49 %
Hıristiyan	896,658	0.47 %
Diğer	5,102,823	2.68 %
Dini bilinmiyor	425,175	0.22 %
Toplam	190,563,048	100.00 %

Kaynak: Henry Waterfield, *Memorandum on the Census of British India 1871-72*, London, Eyre ve Spottiswoode, 1875, s.16.

Bu tabloda açıkça görülen o ki Babür devleti Osmanlı devletine göre dinsel olarak çok daha çeşitli ve daha az Müslüman olan bir halkı yönetmiştir. Hanedanın ve yönetici sınıfının Müslüman olup, yönetilenlerin çoğunluğunun başka bir dine, bu durumda Hinduizme mensup olması,

⁴¹ Babür Devleti fiilen 1757 Plassey savaşıyla İngiliz etkisine girdiyse de, Hindistan'ın kesin olarak İngiliz hâkimiyetine girmesi 1857 Sipahi İsyanı'nın bastırılması ve son Babür hükümdarı Bahadır Şah'ın mahkûm edilip sürgüne gönderilmesiyle gerçekleşmiş ve 1877'de Kraliçe Viktorya başbakanı Disraeli'nin önerisiyle Hindistan İmparatoriçesi unvanını almıştır.

kıscası yönetici azınlık ve yönetilen çoğunluk arasında en genel anlamda bir dinsel ve mezhepsel örtüşmenin olmaması, Avrupa örneklerinde görülmeyen bir durumdur. Avrupa örneklerinde yöneten ve yönetilenler arasında sadece din (Hıristiyanlık) konusunda değil mezhep (Katoliklik) konusunda da birebir ve yüzde yüze yakın bir örtüşme görüyoruz. Rusya'da yönetilenler arasında yönetici sınıfın din ve mezhebine mensup olmayan % 30 civarında bir nüfus varken, Osmanlı örneğinde yönetici sınıfın din ve mezhebine mensup olmayanların oranı % 50 civarında, bazı dönemlerdeyse % 50'nin de üzerinde olmuştur. Babür örneğindeyse bu oran % 80 civarında olup, Müslüman nüfus içindeki mezhepsel çeşitlilik göz önüne alınacak olursa belki % 85-%90 gibi oranları bulması da mümkündür.⁴²

Buradan hareketle, Osmanlı hoşgörüsü olarak da adlandırılan, dinî çeşitliliğe müsamaha gösteren yönetim biçimini, Osmanlı devletine özgü, istisnai, özel bir durum olarak görmek yerine, Müslüman hanedanların yönettiği pekçok devlette var olan bir çeşit İslâmî devlet geleneği olarak görmenin daha doğru olacağı sonucuna varabiliriz. Her ne kadar elimizde Osmanlı ve Hindistan nüfus sayımlarındaki benzer sayısal veriler olmasa da, Endülüs Emevi devleti, Sicilya'daki Müslüman emirlikler, Abbasi, Eyyubi, Memluk ve benzeri İslâm devletlerinin egemenliğinde İspanya, Sicilya, Mısır, Suriye, Filistin, gibi bölgelerde gözlenen dinsel ve mezhepsel çeşitlilik de bu sonucu destekler mahiyettedir.

İMPARATORLUKTAN GERİYE KALAN? OSMANLI VE DİĞER İMPARATORLUKLARIN BIRAKTIĞI DİNİ MİRAS

İncelememizi, imparatorluklar sonrası ortaya çıkan modern ulus-devletlerde çoğunlukta olan hâkim dinlerle eskiden parçası oldukları imparatorluklar arasındaki bağlantıyı sorgulayan bir karşılaştırmaya sonlandırmak mantıklı gözüküyor. Buna ilaveten, bu incelemenin ana eksenini Osmanlı'da dinî çeşitlilik oluşturduğu için, imparatorluk sonrası ulus devletlerin inşası sürecinde Rumeli'de ve Anadolu'da dinî çeşitliliğin ne kadar kısa sürede ve ne oranda yok edildiğini gösteren ve bu doğrultuda Balkan ülkeleriyle Türkiye'de dinî demografinin değişimini ortaya koyan bir karşılaştırma da yapacağız.

Dünyanın büyük bölümünü hâkimiyeti altına almış olan Batı Avrupalı sömürge imparatorlukları, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında bugün kurulu bulunan devletlerde hâkim din ve mezhepleri,

bir zamanlar hâkimiyetleri altında oldukları devletlerin hâkim din ve mezhepleriyle karşılaştırma imkânı bulunmaktadır. Aşağıdaki tablo (Tablo 8), dört Katolik (İspanya, Portekiz, Belçika, Fransa), bir Protestan (İngiltere), bir Ortodoks (Rusya), ve bir Sünni Müslüman (Osmanlı) imparatorluk ile bunların bir zamanlar yönetimi altında bulunan topraklarda kurulu bulunan yüze aşkın ülkede hâkim din ve mezhebi karşılaştırmaktadır. Bazı Avrupa ülkeleri, Çin ve Japonya dışında bugün dünya haritasında gördüğümüz ülkelerin hemen hepsi bir zamanlar bu imparatorluklardan birisi tarafından yönetilmiş, dolayısıyla bu imparatorluklar bir anlamda günümüz dünyasına şekil veren kurucu unsurlar olmuşlardır.

Tablo 8. Geçmişte İmparatorlukların Yönettiği Ülkelerde Hâkim Din

	İmparatorlukların Eski Topraklarında Hâkim Din (2010)					
	Katolik	Protestan	Ortodoks	Sünni	Şii	Diğer ⁴³
İmparatorluk						
İspanya (Katolik) (23 ülke yönetti)	22 (96%)	1 (4%)	0	0	0	0
Portekiz (Katolik) (6 ülke yönetti)	5 (83%)	0	0	0	0	1 (17%)
Belçika (Katolik) (3 ülke yönetti)	3 (100%)	0	0	0	0	0
Fransa (Katolik) (27 ülke yönetti)	8 (30%)	0	0	11 (41%)	1 (4%)	7 (26%)
Britanya (Protestan) (52 ülke yönetti)	7 (14%)	16 (31%)	1 (2%)	14 (27%)	2 (4%)	12 (23%)
Rusya (Ortodoks) (16 ülke yönetti)	2 (13%)	3 (19%)	5 (31%)	5 (31%)	1 (6%)	0
Osmanlı (Sünni) (27 ülke yönetti)	1 (4%)	0	10 (36%)	11 (41%)	4 (15%)	1 (4%)

Kaynaklar: *Association of Religion Data Archives* ve Şener Aktürk.⁴⁴

⁴³ Diğer ibaresi ya kesin bir Müslüman veya Hıristiyan çoğunluğun (%55) olmadığını göstermekte, ya da Budist, Hindu, Musevi gibi diğer dinlerden birinin çoğunlukta olduğuna işaret etmektedir.

⁴⁴ *Association of Religion Data Archives* da bulunan en son veriler kullanılarak ve 2010 yılı itibarıyla bağımsız ülkelerin emperyal geçmişlerine göre yazar (Şener Aktürk) tarafından kodlanmasıyla

⁴² Hint Müslümanlarının günümüzdeki devleti sayılabilecek Pakistan'ın %20'sinin Şii olduğunu göz önüne alacak olursak %85 oranı son derece makul gözüküyor. *CIA World Factbook 2010*, bkz. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html>

Bu tabloyu imparatorlukların dinî mirası bakımından nasıl yorumlayabiliriz? Burada en dikkat çekici unsur Katolik İspanyol, Portekiz ve Belçika imparatorluklarının sömürgelerinde kendi din ve mezheplerini hâkim kılmak konusundaki göz kamaştırıcı başarıları ve tutarlılıklarıdır. İspanya ve Portekiz, biri hariç tüm sömürgelerinde yalnızca Hıristiyan dinini değil Katolik mezhebini de hâkim kılmayı başarmışlardır. Bu eski sömürgelerin ezici çoğunluğu yeni keşfedilen Amerika kıtasını kapsamaktadır. Belçika'nın da her üç sömürgesinde (Kongo/Zaire, Burundi ve Ruanda) Katolik mezhebini hâkim kıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda, her üç imparatorluğun da, sömürgeleştirdiği yerlerin daha önceden Hıristiyan olmadığını belirtmek önem kazanıyor.

Katolik Fransa ve Protestan İngiltere'nin sömürgeleştirdiği bölgelerin ise önemli bir kısmı, sömürge olmadan önce, halihazırda Müslümanlığın hâkim olduğu yerler olup, geri kalanıysa Hinduizm, Budizm ve değişik Afrika dinlerinin egemen olduğu yörelerdi. Bu iki imparatorluğun bir zamanlar hâkim olduğu ülkelere bugün baktığımızda şöyle bir yapı görürüz: Bu ülkelerin çoğu Hıristiyan olmamakla birlikte, aralarında Hıristiyan olanlardan, eski Fransız sömürgelerinin hepsi, eski İngiliz sömürgelerinin ise üçte ikisi, bu imparatorlukların hâkim mezhebini (Fransa için Katolik, İngiltere için Protestan) benimsemişlerdir. Bu ülkelerin neredeyse hiçbirinin Fransa ve İngiltere'nin yönetimine girmeden önce Hıristiyan olmadığı düşünülecek olursa, Fransa'nın sömürgelerinin üçte birini Katolik mezhepli Hıristiyan, İngiltere'nin sömürgelerinin üçte birini Protestan mezhepli Hıristiyan yaptığı sonucuna varılabilir.

Batı Avrupa imparatorluklarının aksine bir zamanlar Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yönettiği ülkelerin çoğu Rus ve Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce zaten Hıristiyan veya Müslüman çoğunluklara sahiptiler. Fakat gene de devleti yönetenlerin din ve mezhebinin yönetilenler üzerinde ne kadar etkisi olduğunu sorgulamak açısından eskiden Osmanlı ve Rus egemenliğinde olan ülkelere bugün hâkim olan din ve mezhebe baktığımızda çok açık bir şekilde padişahların ve çarların dinî tercihlerinin yönettikleri halk üzerinde belirleyici bir etkisi olmadığını görüyoruz. Eskiden Rus egemenliğinde olan ülkelere sadece % 31'inde Ortodoks Hıristiyanlığı hâkim din iken, eskiden Osmanlı egemenliğinde olan ülkelere sadece % 41'inde Sünni İslâmiyet hâkim din olarak gözüküyor. Demek ki her iki devlet de resmî din ve mezhebini

oluşturulmuştur. <http://www.thearda.com/> Ülkelerin dinî aidiyete göre sınıflandırılmasında %55'lik çoğunluk esas alınmıştır.

kabul ettirmek konusunda, İspanyol, Portekiz, Belçika ve hattâ Fransa ve İngiltere örneklerinde olduğu kadar bile çaba göstermemiş ya da eğer çaba gösterdiyse bile, başarılı olamamış demektir. ·

Bu makalenin ana eksenini oluşturan Osmanlı örneğine odaklanacak olursak, Osmanlı egemenliğine girmeden önce Müslüman olmayıp Osmanlı dönemi sonunda Müslüman olan ülke olarak bir ya da en fazla iki ülkeyi gösterebiliriz: Arnavutluk (%70 Müslüman kökenli) ve belki de Bosna-Hersek (% 40 ila % 55 arasında Müslüman kökenli). Her biri 5 milyonun altında nüfusa sahip ve nüfusun % 30'u ila % 60'ının Hıristiyan olduğu bu iki küçük ülkenin, Osmanlı devletinde hâkim din ve mezhebin, yani Sünni İslâm anlayışının, yönetimi altında bulunan halklara empoze edildiğine dair güçlü bir kanıt oluşturamayacağı aşikârdır. Kaldı ki, Bosna-Hersek'te Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu şüpheliyken, hem tarihsel olarak Bektaşiliğin baskın olduğu, hem Komünist dönemde ateizmin resmî siyaset olduğu ve hem de Arnavut milliyetçiliğinin bu makalenin başlangıcında vurgulanan önemli ölçüde Osmanlı ve İslâm karşıtı öğeler içerdiği Arnavutluk'un Sünni Müslüman çoğunluğa sahip bir ülke olarak sayılması da tartışmalıdır. Dolayısıyla, Osmanlıların bir zamanlar yönetimi altındaki ülkelere bir tanesini dahi Müslüman yap(a)madıkları sonucuna bile varmak mümkündür fakat ufak da olsa Balkanlar'da halen var olan Müslüman azınlıklar göz önünde bulundurulduğunda böylesine toptancı bir sonuç da yanlıcı olur.

İMPARATORLUKTAN GERİYE KALMAYAN? BALKANLAR VE ANADOLU'DA KAYBOLAN DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Bu makalenin ana eksenini Osmanlı'da dinî çeşitlilik oluşturduğu halde, Osmanlı'nın ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti ve Balkan devletlerinde bu dinî çeşitlilikten pek bir iz kalmadığını görüyoruz. Balkanlar'da bir zamanlar var olan Müslüman nüfus büyük ekseriyetle –bazı yerlerde tamamen– yok olurken, Anadolu'daki Hıristiyan nüfus da neredeyse tamamen yok olmuştur. Buna mukabil, Suriye, Lübnan ve Mısır gibi Müslüman Ortadoğu devletlerinde kalabalık Hıristiyan azınlıklar varlığını devam ettirenken, Ortodoks Makedonya'da da büyük bir Müslüman azınlık var olmaya devam etmektedir.

Balkanlar'daki Müslüman nüfusun yok oluşu/edilişi özellikle 19. yüzyılın son çeyreğine, Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun yok oluşu/edilişiyse bilhassa 20.yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Gerek yerli gerekse yabancı tarihçiler tarafından Osmanlı ve Türk tarihinin şüphesiz en fazla çalışılan dönemlerinden birisi olan bu yarım yüzyıllık süreçte (1875-1925), Anadolu ve Balkanların demografisi radikal bir şekilde değiş(tiril)miştir. Fuat

Dündar, Justin McCarthy ve Kemal Karpat'ın demografik çalışmaları kaynak alınarak oluşturulan aşağıdaki tablolarda (Tablo 9, 10, 11) bu değişim çok çarpıcı bir şekilde görülmektedir. 1876'da Bulgaristan'ın eline geçen bölgedeki Müslümanların sayısı altı yıl içinde 1,5 milyondan 715 bine düşmüş, Sırbistan'a devredilen Niş bölgesindeyse, 131 bin Müslüman'dan geriye sadece oniki bini kalmıştır (Tablo 9). Aynı süreçler Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında da yaşanmış, Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın eline geçen topraklardaki Müslümanların sayısı % 45 ila % 82 oranında düşmüş, sadece Yugoslavya'nın eline geçen bölgedeki Müslümanların sayısı 1,2 milyondan yarım milyona inmiştir (Tablo 10). Müslüman nüfusundaki bu dramatik düşüşlerin sebebi, McCarthy tarafından, "ölüm veya göç" olarak belirtilmektedir.

Tablo 9. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kaybettiği Topraklarda Müslüman Nüfus, 1876 ve 1882

1878 ve 1881 yılları arasında Osmanlı'nın kaybettiği topraklar	1876	1882	Fark (Ölmüş ya da Göç Etmiş Nüfus)
Avusturya'ya kaybedilen (Bosna'nın çoğu)	755,000	450,000	- 40% (-305,000)
Bulgaristan'a kaybedilen	1,501,000	715,000	- 52% (-786,000)
Sırbistan'a kaybedilen (Niş bölgesi)	131,000	12,000	- 91% (-119,000)
Karadağ'a kaybedilen (Güney Hersek; kuzey-batı İşkodra illeri)	32,000	-	- 100% (-32,000)
Yunanistan'a kaybedilen (Teselya)	40,000	5,000	- 88% (-35,000)
Toplam	2459000	1182000	- 52% (-1,277,000)

Kaynak: Justin McCarthy, "Muslims in Ottoman Europe: Population from 1800 to 1912", *Nationalities Papers*, Cilt 28, Sayı 1, 2000, s. 35.

Tablo 10. Balkan Savaşları: El değiştiren topraklardaki Müslüman nüfus

Bölgeyi fetheden ülke	Müslüman nüfus (1911)	Savaşlardan sonra kalan Müslüman nüfus	Fark (Ölmüş yada Göç Etmiş Nüfus)
Yunanistan	746,000	124,000	-622,000 (-83%)*
Bulgaristan	328,000	179,000	-149,000 (-45%)
Yugoslavya	1,241,000	566,000	-675,000 (-54%)
Toplam	2,315,000	879,000	-1,445,000 (-58%)

* Yunanistan'a ilişkin veriler savaş sonrası nüfus mübadelesini (1924) de kapsamaktadır. Kaynak: McCarthy, "Muslims in Ottoman Europe," s.37.

Müslüman nüfusun temizlenmesi Balkanlar'daki etnik milliyetçiliğin önemli fakat yalnızca bir safhasını oluşturuyordu. Osmanlı'daki "Rum milleti, Bulgar, Sırp, Makedon, Arnavut, Yunan gibi birçok etnik kökenden insanları içeriyordu. Rum Ortodoks milletinin etnik kompartmanlara ayrılması, etnik milliyetçilerin öndeki en kritik görevdi, çünkü ancak etnik aidiyetin dinî aidiyete üstün gelmesiyle Balkanlar'da ve diğer Os-

manlı topraklarında etnik temelli devletler kurulabilirdi.⁴⁵ Bu projenin başarıya ulaştığını günümüzde Balkanlar'da görebiliyoruz.

Tablo 11. Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye'de Dinî Demografik Değişim: Gayri-Müslimler, 1914-1924

	Osmanlı Türkiye'si ⁴⁶ (1914)	Türkiye Cumhuriyeti (1927)	Fark(Ölmüş yada Göç Etmis Nüfus)
Rum Ortodoks	1,541,689	109,905	-1,431,784 (-93%)
Ermeni	1,123,087	77,433	-1,138,052 (-93%)
Musevi	128,427	81,672	-46,755 (-36%)
Toplam Gayri- Müslim Nüfus	2,793,203	339,486	-2,453,717 (-88%)

Kaynaklar: Karpat, *Ottoman Population*, s.188-9; Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar (İstanbul: Doz, 1999)*, s.158-9. Türkiye'ye ilişkin veriler savaş sonrası nüfus mübadelesini (1924) de kapsamaktadır.

Anadolu ve Doğu Trakya'daki dinî demografinin değişimi en azından Balkanlar'da olduğu kadar radikal olmakla birlikte, daha kısa bir sürede (1914-1924) gerçekleştiği için daha sarsıcı ve travmatik olmuştur. Sadece on yıllık bir süreçte, Türkiye coğrafyasında gayrimüslimlerin oranı % 20'den % 2'ye düşmüştür. Böylece Anadolu ve Doğu Trakya, bilhassa şehir merkezleri, üç milletli (Müslüman-Rum-Ermeni) bir yapıdan tek milletli (Müslüman) bir yapıya evrilmiş oldu. Kaybolan dinî çeşitlilik bir daha geri gelmemiş olsa da, özellikle 1950'lerden sonra hızlanan endüstrileşme, tarımda modernleşme ve şehirleşme sonucunda artan Alevi ve

⁴⁵ Şener Aktürk, "Türkiye Siyasetinde Etnik Hareketler, 1920-2007," *Doğu-Batı*, Sayı 44, 2008, s. 43-74; ve Paschalis Kitromilides, "Orthodoxy and Nationalism", *Ethnicity*, ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1996, s. 202-208.

⁴⁶ Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu toprakların Osmanlı yönetimi altında, 1914 yılındaki nüfus yapısını göstermektedir.

Kürt göçüyle beraber pekçok Orta ve Batı Anadolu şehrinin toplumsal yapısı etnik, dilsel ve mezhepsel açıdan çeşitlendi. Elbette bu yeni çeşitlilik, eskiden sadece İslâm milleti olarak bilinen tek bir milletin kendi içindeki çeşitliliği yansıtması bakımından Osmanlı dönemindeki dinî çeşitlilikten niteliksel ve niceliksel olarak çok farklıydı.⁴⁷

OSMANLI DEVLETİNDE DİNÎ HOŞGÖRÜ: KENDİNE ÖZGÜ BİR İSTİSNA MI, YOKSA İSLÂMÎ DEVLET GELENEĞİ Mİ?

Bu makalede Osmanlı'da dinî hoşgörünün somut sonucu olarak görülen dinî çeşitliliği aynı dönemde hüküm sürmüş İngiltere, Fransa, İspanya, İtalya yarımadası, Belçika ve Portekiz sömürge imparatorlukları, Rus Çarlığı ve Babür Devletiyle karşılaştırmalı olarak ele aldık. Bölgesel ve küresel ölçekli bu karşılaştırmada ortaya çıkan, Osmanlı devletinin, Avrupa'daki Batı Hıristiyan (Katolik ve daha sonra kısmen Protestan) ülkelerle karşılaştırıldığında dinî demografi açısından gerçekten de çok daha çeşitli bir nüfus yapısına sahip olduğudur. İncelememizi Doğu/Ortodoks Hıristiyanlığın doğru genişletip Osmanlı Devleti ve Rusya'yı karşılaştırdığımızdaysa, Batı Avrupa'nın aksine, dinî çeşitlilik açısından birbirine çok daha fazla benzeyen iki imparatorluk yapısı görüyoruz. Yine de Rusya'daki dinî çeşitliliğin Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha az olduğu aşikârdır. Fakat karşılaştırmamıza diğer İslâm ülkelerini ve bilhassa Müslümanların yönetimde olduğu en kalabalık ülke olan Babür Devleti'ni dâhil ettiğimizde daha değişik bir resim ortaya çıkmakta, Babür devletinin Osmanlı'dan bile daha 'hoşgörülü' sayılabileceği, Müslümanların azınlıkta, Hinduların çoğunlukta olduğu bir demografik yapı görülmektedir.

Elbette, geçmiş çağların bu imparatorlukları, eşit yurttaşlık ve insan hakları kavramlarından, çok partili demokratik düzen ve bağımsız yargıdan yoksun yapılarıyla günümüze örnek olabilecek değillerdir. Bundan da öte, 'hoşgörü' kavramını ancak başka dinlerden olanlara 'tahammül etme' olarak yorumlamak gerektiği, modern anlamda birçok-kültürlülük (*multiculturalism*) ideolojisi olarak düşünmenin yanlış olacağı da inceleme boyunca vurgulandı. Fakat kendi çağları içinde değerlendirildiğinde, bu imparatorlukların aralarında dinî çeşitlilik konusunda ciddi ve gözle görülür farklar olduğu da açıkça anlaşılıyor. Karşılaştırmalı siyasetin zaviyesinden bakıldığında, bu demografik farkların bugüne taşındığı ölçüde sadece tarihsel değil günümüz siyaseti açısından da önem arz ettiği söylenebilir. Türkiye ve Yunanistan gibi bazı ülkeler imparatorluk geçmişinin getirdiği dinî çeşitliliği neredeyse tamamen silmiş olsalar da, bugün

⁴⁷ Bu süreçlerin siyasî tezahürleri için bkz., Şener Aktürk, "Türkiye Siyasetinde Etnik Hareketler, 1920-2007," Sayı 44, 2008, s. 43-74.

dahi Avrupa'nın, büyük göç dalgalarına rağmen, halen Ortadoğu ülkeleri ve Rusya'yla karşılaştırıldığında dinî açıdan daha homojen olmasını açıklamak hususunda değişik imparatorluk geçmişlerine bakmak yardımcı olabilir. Her ne kadar dinî çeşitlilik seviyelerinde görülen bu sistematik farkların sebeplerini, özellikle de böylesine kısa bir makalede ve sadece karşılaştırmalı siyasetin metod ve imkânlarını kullanarak, açıklamak mümkün olmasa da, bir yanda homojen Katolik (ve daha sonra kısmen Protestan) Avrupa ülkelerinin, öbür yanda heterojen Müslüman ve Ortodoks Hıristiyan ülkelerin oluşu; tarihsel süreçte bu iki grup arasında din, devlet ve halk arasındaki ilişkinin farklı kurgulanmış olabileceği ihtimalini akla getiriyor.

XVI. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDA KİŞİLER VE CEMAATLER ARASI İLİŞKİLERİN “DİL, SÖYLEM VE SEMBOL”LERİ

Yahya Araz*

Osmanlı toplumunda Gayrimüslimler ve onların Müslümanlarla ilişkileri üzerine Türkiye'de üretilenlerin önemli bir kısmı bu ilişkileri bir tür “ön kabul”e dönüşmüş bir takım klişeler etrafında inşa etmektedir. Kavramsal altyapısını “hoşgörü”, “tolerans”, “eşitlik” gibi terminolojinin oluşturduğu bu yapı, Gayrimüslimlerin Osmanlı toplumundaki yaşamlarını esasında iki evreye ayırarak işleme eğiliminde olmuştur. Başlangıçtan 19. yüzyılın başına kadar olan dönem (bu tarih biraz ileriye veya geri alınabilir) birinci evreyi oluştururken, 19. yüzyılın başından İmparatorluğun tasfiyesine kadar süren ve “çatışmalar dönemi” olarak nitelendirilebilecek dönem ise ikinci evreyi oluşturmaktadır. Osmanlı toplumunun farklı zaman ve mekânında yaşayan Gayrimüslimlerin ve onların Müslümanlarla ilişkilerinin değişik boyutlarını görmezden gelmeye sebep olan bu egemen tarih yazımı homojen bir Müslim ve Gayrimüslim algılaması oluşturmaktadır. Bu bakış açısı birçok açıdan sorunlu olmakla birlikte, Türkiye’de, hâkim görüşlerin meşrulaştırılması açısından üreticilerine verimli bir alan açmaktadır. Hem akademik hem de popüler mahfillerde yaygın bir kabule sahip olan bu görüşe göre, Osmanlı Gayrimüslimleri 19. yüzyılın başına kadar “huzurlu” bir yaşam sürmüşlerdir. Huzurlu/refahla/mutlulukla bir-